

EDMUND STUCKI
WSP Bydgoszcz

PODSTAWY INTEGRACJI KSZTAŁCENIA I WYCHOWANIA W EDUKACJI PRZEDSZKOLNEJ I WCZESNOSZKOLNEJ

1. Wprowadzenie

E. Faure¹, w artykule "Strategie odnowy", zastanawia się nad wizją człowieka przyszłości. Uważa, że może to być typ człowieka prawdziwego i doskonałego, a więc zdolnego do samodzielnych decyzji. Wychodzi z założenia, że wszyscy powinni mieć równe możliwości awansu i dlatego człowiek, jego zdaniem, powinien właściwie sam siebie kształtować, przy doradczej i instruktorskiej roli nauczyciela w procesie jego samokształcenia. Stąd jego teza o tym, że "każdy człowiek powinien być umiejętnie sterowanym samoukiem"².

Komisja pracująca pod jego kierunkiem, dokonując analizy środków i metod gwarantujących wprowadzenie w życie koncepcji globalnego i zintegrowanego kształcenia, uznała konieczność połączenia nauczania globalnego, nauczania i kształcenia technicznego oraz zespołu czynności praktycznych. Zagwarantuje to drożność podstawowych dróg prowadzących do spełnienia się człowieka, a mianowicie: drogi poznania, działania i tworzenia, przy wdrożeniu go do ciągłego przechodzenia od teorii do praktyki i od praktyki do teorii³.

Integracja w pracy szkoły, zdaniem H. Muszyńskiego⁴, zachodzi z jednej strony pomiędzy formalno-instytucjonalnym jej charakterem a właściwościami szkoły jako układu społecznego, z drugiej strony pomiędzy procesami i działaniami, które podejmuje szkoła a procesami podejmowanymi przez społeczeństwo. Zadania te wynikają z pięciu funkcji nowoczesnej szkoły: a/ funkcji kształcenia, b/ funkcji wychowawczej, c/ funkcji opiekuńczej, d/ funkcji selekcyjnej, e/ funkcji integracji środowiskowej⁵.

2. Pojęcie i podstawy integracji

Desygnatem słowa "integracja" jest scalenie: proces tworzenia całości z części lub włączania jakiegoś elementu do całości /od łac. integratio - uzupełnianie/⁶. Integracja nauczania oznacza więc "sposób nauczania mający na celu przekazanie związków między wszystkimi przedmiotami nauczania oraz ukazywanie nauki jako całości"⁷.

Podstaw integracji wychowania przedszkolnego i wczesnoszkolnego należy szukać już w ideach "nowego wychowania". Odzwierciedleniem tego było dla przykładu syntetyczne ujmowanie treści wybranych fragmentów otaczającej rzeczywistości i zintegrowanie ich wokół centralnego tematu w postaci projektów, epizodów, kompleksów, nauczania łącznego czy globalnego. Do czołowych przedstawicieli takich prób, z zerwaniem najczęściej z nauczaniem przedmiotowym, należeli: J. Dewey, W.N. Kilpatric, O. Decroly, P. Błoński i N. Krupska, K. Linke, C. Freinet i inni⁸.

Zupełnie nowym spojrzeniem na tę problematykę jest koncepcja zintegrowanego nauczania i wychowania B. Suchodolskiego⁹, która polega na tym, że przy zachowaniu odrębności przedmiotów zapewniono na każdym szczeblu poznanie określonego kręgu zjawisk życiowych w całości, zjednoczenie przyswojonej przez uczniów wiedzy z ich bieżącą działalnością /ujmując tę działalność jako niezbędny element poznania/.

Podstawą tak rozumianej integracji jest ściśle powiązanie poznania z działaniem, a więc różniące się od korelacji tym, że wymagała ona tylko logicznej kolejności lub zbieżności w czasie zazębiających się treści różnych przedmiotów.

Integracja odbywa się w obrębie 5 kierunków kształcenia:

- 1/ kształcenia umiejętności logicznego posługiwania się zasadniczymi narzędziami społecznego porozumiewania się, którymi są słowo i liczba,
- 2/ kształcenia społecznego,
- 3/ kształcenia przyrodniczo-technicznego,
- 4/ kształcenia artystycznego,
- 5/ kształcenia w zakresie kultury fizycznej i zdrowia¹⁰.

Integracja powyższych kierunków kształcenia ma więc na celu

scalanie ich w układy koncentryczne, które tworzą struktury zwarte pod względem treści i organizacji, spajające wychowanie i nauczanie w jednolity proces.

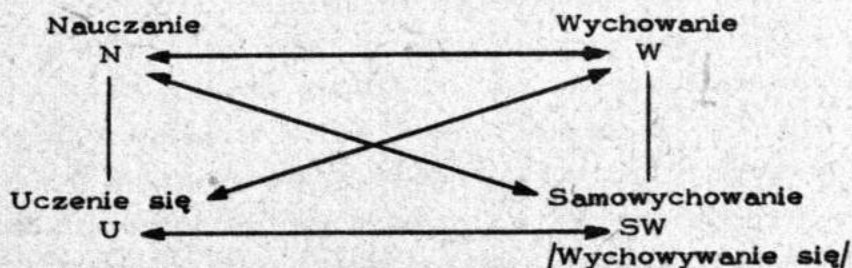
Integracja wewnątrz każdego kierunku kształcenia i między nimi, zdaniem J. Walczyny, podlega następującym zasadom:

- a/ punktem wyjścia poszczególnych przedmiotów /poza historią i matematyką/ jest otaczająca rzeczywistość,
- b/ układ treści programów prowadzi od problemów środowiska bliskiego uczniom do luźniej związanych z ich życiem,
- c/ dobór treści umożliwia organizowanie praktycznej działalności uczniów ¹¹.

J. Walczyna, mówiąc o nauczaniu i uczeniu się oraz o wychowaniu i samowychowaniu stwierdza, że związki między tymi pojęciami układają się na kilku osiach i one warunkują ogólne, a także szczegółowe aspekty organizacji wychowania i nauczania przedszkolnego i wczesnoszkolnego. Autorka wymienia następujące osie:

1. Oś pionowa - dotyczy najczęściej stosowanych w praktyce zabiegów wokół powiązania nauczania z uczeniem się i wychowania z wychowywaniem się /samowychowywaniem/.
2. Oś pozioma - odnosi się do związków łączących nauczanie z wychowaniem i uczenie się z samowychowaniem. Ten rodzaj powiązań na osi poziomej wzmacnia strukturę organizacyjną tego szczebla kształcenia i jest dla niego niezmiernie istotny.
3. Oś przekątna - scala nauczanie z samowychowaniem i wychowanie z uczeniem się. Ten rodzaj powiązań wspiera poprzednie nie tylko w podnoszeniu wartości działania nauczyciela, ale przede wszystkim w zakresie usamodzielniania uczniów ¹².

Omówione osie integracji ilustruje poniższy wykres.

Nauczanie i wychowanie integralne to obecnie jednolity proces równoległej realizacji zespolonych z sobą celów wychowawczych i dydaktycznych poprzez odpowiednio wzbogaconą treściowo i metodycznie pracę nauczyciela. System ten zakłada, za Ł. Muszyńską, jednolitą organizację różnych elementów życia dzieci, takich jak: działanie i współżycie w zespołach, przeżywanie wspólnych wychowawczo wartościowych treści, wchodzenie w kontakty z otoczeniem społecznym, gospodarowanie wspólnym mieniem oraz planowanie i organizowanie zespołowych działań¹³. Tak więc u podłoża integralnego wychowania i nauczania spoczywa idea wkomponowania czynności dydaktycznych nauczyciela /z jednoczesnym ich wzbogaceniem/ w całość jego szeroko rozumianej i bogatej działalności wychowawczej i organizacyjnej, której celem jest wdrożenie dzieci do różnorodnego działania w ramach odpowiednio dobranych i bogatych układów stosunków międzyludzkich.

Takie ujęcie potwierdza również program nauczania, w którym stwierdza się, że integralny system kształcenia polega na łącznej realizacji celów wychowania i nauczania poprzez organizację wielostronnej działalności dzieci¹⁴. Nietrudno dostrzec, że integracja wychowania przedszkolnego z nauczaniem początkowym przebiegająca w trzech osiach angażuje różnorodne strony psychiki dzieci i dynamizuje ich rozwój. Wymaga to jednak specjalnej organizacji procesu dydaktyczno-wychowawczego.

Obecne rozumienie i stosowanie integracji jest wielokierunkowe /na przykład: integracja pracy dydaktyczno-wychowawczej, integracja pracy szkoły i przedszkola, integracja oddziaływań wychowawczych środowiska itd./, przy zachowaniu jednej wspólnej cechy, mianowicie: integracji czynności nauczycieli i uczniów¹⁵.

Tak więc przez integrację, zdaniem M. Jakowickiej, obecnie rozumieć możemy "czynności scalające różnorakie działania poznawczo-opiekuńczo-wychowawcze oraz czynności scalające treści kształcenia w aspekcie środowiskowym, ujmując różne elementy danego fragmentu rzeczywistości"¹⁶. Integracja obejmuje więc zarówno treści kształcenia, jak i metody nauczania i uczenia się¹⁷. Wymaga zatem ciągłego przekształcania działania pedagogicznego, innej organizacji lekcji przygotowywanych w większych cyklach oraz zwiększenia udziału uczniów

w planowaniu i realizacji zadań integralnych jednostek tematycznych¹⁸.

Integracja kształcenia zapewnia uczniom całościowe ujmowanie i głębsze zrozumienie poznawanej rzeczywistości. W konsekwencji pozwoli to im lepiej zorientować się w ogólnych tendencjach rozwojowych cywilizacji i lepiej przygotuje ich do dalszej interdyscyplinarnej edukacji i wykonywania m. in. zupełnie nowych zawodów.

W edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej możemy mówić o wstępnym etapie integracji, ale najistotniejszym dla dalszego kształcenia, polegającym na ukazywaniu związków między wszystkimi przedmiotami, ułatwiającym dokonywanie syntezy wiedzy z wielu dziedzin w postaci scalonego obrazu świata.

3. Uzasadnienie integracji

Uzasadnienia integracji można szukać w aspekcie psychologicznym oraz w aspekcie celów wychowania i kształcenia.

Zdaniem badaczy wychowanie przedszkolne jest bardzo ważnym ogniwem w systemie edukacji. Badania psychologiczne B.S. Blooma z 1964 roku wykazały, że co najmniej jedną trzecią swoich osiągnięć poznawczych zawdzięcza jednostka okresowi przedszkolnemu, a więc pierwszym 5-6 latom życia¹⁹. Namacalnym tego dowodem jest na przykład zauważony obecnie wyraźnie proces akceleracji rozwoju dzieci przedszkolnych.

Dlatego też J. Walczyna podkreśla, że funkcja kształcąca przedszkola polega "nie tyle na rozszerzeniu zasobu wiadomości w trzech dziedzinach - przyrodzie, społeczeństwie i kulturze - ale na kształtowaniu procesów poznawczych od spostrzeżeń, wyobrażeń poprzez pamięć, uwagę do myślenia oraz na budzeniu zaciekawienia światem i rozumowym wyjaśnianiu jego zjawisk"²⁰.

W tym kontekście M. Jakowicka²¹ zwraca baczną uwagę na zróżnicowanie warunków startu szkolnego dzieci w placówkach przedszkolnych z małych wiosek, większych wsi i miast. Zależy ono od zróżnicowania warunków organizacyjnych /od przedszkoli jedno do wielooddziałowych, ognisk i oddziałów przedszkolnych oraz od 54 nawet do 9 godzin zajęć tygodniowo/ na niekorzyść małych miejscowości, zróżnicowania warunków pedagogicznych /wykształcenie nauczycieli i zgodność specjalizacji z wykonywaną pracą, wyposażenie placówek,

styl pracy nauczycieli i formy współpracy placówki przedszkolnej ze szkołą, oraz zróżnicowania warunków środowiskowych.

Z badań tych wynika konieczność współpracy szkoły z przedszkolem i odwrotnie, w kierunku zacieśnienia więzi i ścisłej łączności z okresem poprzedzającym. Integracja tych szczebli jest pierwszym ogniwem w zmodernizowanym systemie wychowania i kształcenia. W programie nauczania czytamy, że integracja wychowania przedszkolnego z nauczaniem początkowym polega "na objęciu różnymi formami wychowania przedszkolnego dzieci w roku poprzedzającym podjęcie nauki szkolnej i stworzenie im na podstawie jednolitego programu pracy dydaktyczno-wychowawczej z dziećmi sześciolletnimi, warunków równego startu szkolnego" ²².

Kolejnym uzasadnieniem integracji wychowania przedszkolnego i nauczania początkowego jest fakt, że rozwój dzieci ma charakter ciągły i stąd działania dydaktyczno-wychowawcze placówek przedszkolnych i szkoły muszą się tak zająć formami pracy, aby nie nastąpiło zbyt raptowne przejście i nagła zmiana postępowania ²³.

Dlatego należałoby mówić nie o progu między przedszkolem i szkołą, a o styku i łagodnym przejściu. Stworzyliśmy już ku temu dobre rozwiązania strukturalne, do których należy upowszechnienie wychowania przedszkolnego dla 6 latków, zakresu działania wychowania przedszkolnego również i w szkole. Są to ogniska przedszkolne w szkole, klasy zerowe czy oddziały przedszkolne. A więc mówiąc o wychowaniu przedszkolnym należałoby mieć na myśli wszystko to, co odbywa się w przedszkolu oraz wszystkie te formy wychowania, które funkcjonują krótko przed i nieco po oddziaływaniu przedszkola.

Podobnie mówiąc o edukacji wczesnoszkolnej trzeba mieć na myśli nie tylko ściśle klasy I-III, ale również te wcześniejsze działania odbywające się w przedszkolu w grupie 6 latków i w oddziałach przedszkolnych w szkole, które charakterem zajęć zbliżone są do szkoły, a ponadto przynajmniej te formy pracy w klasie IV, które są charakterystyczne dla klas I-III.

Niektóre rozwiązania w terenie doprowadziły do wypracowania programów integracji wychowania przedszkolnego i wczesnoszkolnego, w których zwrócono uwagę na stosowanie podobnych środków wychowawczych, organizowanie podobnych sal dla 6 latków w przedszkolu

i w szkole, wspólne organizowanie wystaw prac dzieci, popularyzowanie nowych form i metod pracy pedagogicznej we wszystkich zakresach, głównie w zakresie wczesnego wykrywania i niwelowania mikrodeficytów rozwojowych dzieci.

Jednym z najważniejszych czynników integracji różnorodnych czynności dzieci przedszkolnych i wczesnoszkolnych, na co mocno zwraca uwagę T. Wróbel²⁴, są treści kształcenia i wychowania. One bowiem łączą różne składniki wychowania od sfery intelektualnej, do społeczno-moralnej, estetycznej, fizycznej itd., wytyczają cele działalności dydaktyczno-wychowawczej i określają oczekiwane rezultaty.

Omówione czynniki integracji są ze sobą ściśle powiązane. Powiązanie to dotyczy programu każdej grupy wiekowej czy klasy /przedmiotu/ i także różnych jego działań, ale przede wszystkim różnych grup wiekowych i różnych przedmiotów oraz klas poprzez różnorodne i podobne czynności i ćwiczenia, obserwacje i doświadczenia, rozwiązywania zadań i problemów.

Duży wpływ na te powiązania ma układ programu i bogactwo różnorodnych oraz wielostronnych ćwiczeń zawartych w treściach programowych. Wszelkie czynności w tym układzie wykonywane /czynności znane i nowe/ łączą się w określone struktury ściśle powiązane poszczególnymi elementami. Tworzenie takich struktur jest realizacją zasady integracji.

E. Misiorna stwierdziła na podstawie badań, że efektywność dydaktyczna integralnego systemu pracy jest wyższa od przedmiotowego nauczania /przez specjalistów przedmiotowych/ w zakresie zdobywania wiadomości i umiejętności, rozwijania logiczności, samodzielności i krytycyzmu myślenia, orientacji uczniów w klasie, szkole, mieście, kraju i świecie²⁵.

Inne badania tej autorki wykazały ponadto, że integralny system pracy dydaktyczno-wychowawczej wpływa na zmniejszenie liczby uczniów izolowanych, większe zrównanie struktury formalnej ze strukturą nieformalną, lepszą organizację pracy zespołowej, większą wrażliwość społeczną i lepszą dyscyplinę²⁶.

4. Organizacja i metody nauczania zintegrowanego

Z dotychczasowych rozważań wynika, że zarówno lekcja /zajęcie/, jak i syntetyczne jednostki metodyczne nie zawsze odpowiadają obecnej pracy na poziomie przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Najbardziej odpowiednią jest forma zintegrowana, spajająca w całości lekcję z syntetyczną jednostką metodyczną. Tę zintegrowaną formę nazywamy lekcją kompleksową. W modyfikowaniu obu tych form nauczania zmierza się w kierunku scalania ich na następujących zasadach:

- a/ odpowiedniości z zadaniami dydaktyczno-wychowawczymi i nowoczesnej szkoły,
- b/ odpowiedniości z poziomem sił psychofizycznych dziecka,
- c/ odpowiedniości z procesami występującymi w wychowaniu przedszkolnym i nauczaniu początkowym,
- d/ odpowiedniości z formami działania we współczesnej cywilizacji.

Te cztery zasady wyznaczają strukturę lekcji kompleksowej²⁷. Konstruowanie lekcji kompleksowych powinno odbywać się w miejscach najbardziej im odpowiadających, w bezpośrednim związku z życiem, w otoczeniu umożliwiającym poza zdobywaniem informacji ich analizę merytoryczną oraz zastosowanie w praktyce.

Obok organizacji kształcenia i wychowania równie ważną rolę odgrywa problem metod, za pomocą których w ramach tej organizacji należy przekazywać treści określone programem i realizować pozostałe zadania przedszkola i szkoły.

Należy założyć, że poszczególne kierunki kształcenia reprezentują samodzielny, jak i powiązany ciąg doboru i układu treści, uwarunkowany właściwościami rzeczywistości, którą odzwierciedlają. W obrębie pól, zazębień i styków zbliżają się różne treści na tyle, że można z nich skonstruować zwartą całość. Nie powstaje ona automatycznie, nie wypływa wprost z ustaleń programu, a tworzyć ją musi nauczyciel poprzez wnikliwą analizę związków i zależności pomiędzy jakością treści i aktualnymi możliwościami uczniów. Tak więc integracja nie musi być zjawiskiem stałym i ciągłym i nie może być sztucznie montowana z elementów, gdyż spaczyłaby obraz rzeczywistości. Integracja musi również występować z różnym stopniem nasilenia, gdyż czasami chodzi tylko o scalenie niektórych fragmentów treści z pewnych kierunków

kształcenia, innym razem scalenie idzie bardziej w głąb lub szerz. Taka elastyczność integracji jest zarazem gwarancją pełnego zachowania specyfiki kierunków kształcenia, zgodnego z rozwojem dzieci.

Fakt powiązań między treściami różnych kierunków kształcenia sprawia, że w określonych sytuacjach rzutuje on i na kwestię metod pracy. Wydaje się, że metody oddziaływania przez naukę powinny już dominować w nauczaniu początkowym.

Za podstawę określenia szczegółowych metod wychowania przedszkolnego i nauczania początkowego należy przyjąć działanie. Zgodnie z kierunkami kształcenia wyróżnić możemy 5 następujących rodzajów działań:

- 1/ działania intelektualne,
- 2/ działania społeczne,
- 3/ działania artystyczne,
- 4/ działania techniczne,
- 5/ działania związane z kulturą fizyczną i zachowaniem zdrowia.

Można jednak ponadto, za W. Szewczukiem²⁸, wymienić jeszcze dalsze rodzaje działań ludzkich, mianowicie: działania produkcyjne, organizacyjne, poznawcze, opiekuńcze, usługowe, porządkowe, sportowe.

Zaangażowanie uczniów w różnych odcinkach obiektywnej rzeczywistości stanowi zasadnicze kryterium, wedle którego należy przeprowadzić klasyfikację metod²⁹. Biorąc ten aspekt pod uwagę wyodrębniamy trzy grupy metod w każdym kierunku kształcenia:

1. Do pierwszej grupy zaliczamy metody polegające na działaniu, poprzez które gromadzi się nowe i porządkuje znane już treści.
2. W zakres drugiej grupy wchodzi metody, które prowadzą przez działanie do rozwiązywania problemów i określania do nich osobistego stosunku.
3. W trzeciej natomiast znajdują się metody polegające na ćwiczeniu umiejętności i nawyków w oparciu o tę wiedzę, która może być w nie przekształcona, a także w oparciu o działanie³⁰.

Tak więc integracja wychowania i kształcenia w edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej przejawia się przede wszystkim w nauczaniu wielostronnym i uspołeczniającym poprzez działanie i przeżywanie. W toku tej działalności dziecko powinno nie tylko opanować wiedzę, lecz także kształtować własne postawy i przekonania. Tak rozumiany

system zintegrowanego wychowania i nauczania nie tylko nawiązuje do znanych już koncepcji nauki łącznej, systematycznej lub kompleksowej, lecz wychodzi daleko poza nie. Dlatego też należy stwierdzić, że koncepcja zintegrowanej edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej wskazuje na jego olbrzymią rolę w wychowaniu młodego pokolenia i na specyficzny charakter tego wychowania.

PRZYPISY

- ¹E.Faure, Strategie odnowy, (w:) Nowoczesność w kształceniu i wychowaniu, Warszawa WSIP, 1979, s. 12-17
- ²Tamże, s. 16
- ³Tamże, s. 17
- ⁴H.Muszyński, U podstaw integralnego nauczania i wychowania, "Życie Szkoły" R 1977, nr 5, s. 6
- ⁵Tamże, s. 3
- ⁶Słownik wyrazów obcych, Warszawa PIW, 1963, s. 297
- ⁷Leksykon, Warszawa PWN, 1972, s. 450
- ⁸M.Jakowicka, Integracja pracy dydaktyczno-wychowawczej w nauczaniu początkowym, "Nauczyciel i Wychowanie" R 1979, nr 5, s. 23
- ⁹B.Suchodolski, Szkoła podstawowa w społeczeństwie socjalistycznym, Wrocław Ossolineum, 1963, s. 205
- ¹⁰J.Walczyna, Integracja nauczania początkowego, Wrocław-Warszawa-Kraków Ossolineum, 1968, s. 132
- ¹¹Tamże, s. 135
- ¹²Tamże, s. 212-214
- ¹³Ł.Muszyńska, Integralne wychowanie i nauczanie w klasach I-III, Warszawa-Poznań PWN, 1974, s. 8
- ¹⁴Program nauczania początkowego, Warszawa WSIP, 1979, s. 5
- ¹⁵M.Jakowicka, Integracja... op.cit., s. 27
- ¹⁶Tamże, s. 27
- ¹⁷R.Więckowski, Od nauczania łącznego do integracji, "Życie Szkoły" R 1977, nr 5, s. 31
- ¹⁸M.Jakowicka, Integracja... op.cit., s. 29-31
- ¹⁹W.Okoń, Szkoła współczesna. Przemiany i tendencje rozwojowe, Warszawa KIW, 1979, s. 166
- ²⁰J.Walczyna, Rola wychowania przedszkolnego w systemie edukacji

- narodowej, "Nauczyciel i Wychowanie" R 1980, nr 1, s. 28
- ²¹ M. Jakowicka, Zróżnicowanie warunków kształcenia dzieci sześciolletnich, "Ruch Pedagogiczny" R 1979, nr 6, s. 776-784
- ²² Program ... op. cit., s. 3
- ²³ S. Bartkowiak, Formy i metody integracji wychowania przedszkolnego i nauczania początkowego, "Życie Szkoły" R 1975, nr 1, s. 41-42
- ²⁴ T. Wróbel, Treści kształcenia jako czynnik integrujący pracę w klasie I, "Oświata i Wychowanie" R 1978, wkładka NURT nr 1 /404/, s. 259
- ²⁵ E. Misiorna, Efektywność dydaktyczna integralnego i przedmiotowego systemu pracy w klasach początkowych, "Życie Szkoły" R 1975, nr 6, s. 41
- ²⁶ E. Misiorna, Wpływ integralnego i przedmiotowego systemu pracy na uspołecznienie dziecka, "Życie Szkoły" R 1975, nr 11, s. 29-31
- ²⁷ J. Walczyna, Integracja ... op. cit., s. 214
- ²⁸ W. Szewczuk, Psychologia t. II, Warszawa PZWS, 1966, s. 396-398
- ²⁹ J. Walczyna, Integracja ... op. cit., s. 237

BIBLIOGRAFIA

1. S. Bartkowiak, Formy i metody integracji wychowania przedszkolnego i nauczania początkowego, "Życie Szkoły" R 1975, nr 1,
2. E. Faure, Strategie odnowy, (w:) Nowoczesność w kształceniu i wychowaniu, Warszawa WSiP, 1979
3. M. Jakowicka, Integracja pracy dydaktyczno-wychowawczej w nauczaniu początkowym, "Nauczyciel i Wychowanie" R 1979, nr 5
4. M. Jakowicka, Zróżnicowanie warunków kształcenia dzieci sześciolletnich, "Ruch Pedagogiczny" R 1979, nr 6
5. Leksykon PWN, Warszawa 1972
6. E. Misiorna, Efektywność dydaktyczna integralnego i przedmiotowego systemu pracy w klasach początkowych, "Życie Szkoły" R 1975, nr 6
7. E. Misiorna, Wpływ integralnego i przedmiotowego systemu pracy na uspołecznienie dziecka, "Życie Szkoły" R 1975, nr 11
8. Ł. Muszyńska, Integralne wychowanie i nauczanie w klasach I-III, Poznań PWN, 1974
9. H. Muszyński, U podstaw integralnego nauczania i wychowania, "Życie Szkoły" R 1977, nr 5

10. W. Okoń, Szkoła współczesna. Przemiany i tendencje rozwojowe, Warszawa KiW, 1979
11. Program nauczania początkowego, Warszawa WSiP, 1979
12. Słownik wyrazów obcych, Warszawa PIW, 1963
13. B. Suchodolski, Szkoła podstawowa w społeczeństwie socjalistycznym, Wrocław Ossolineum, 1963
14. W. Szewczuk, Psychologia, t. II, Warszawa PZWS, 1966
15. J. Walczyna, Integracja nauczania początkowego, Wrocław Ossolineum, 1968
16. J. Walczyna, Rola wychowania przedszkolnego w systemie edukacji narodowej, "Nauczyciel i Wychowanie" R 1980, nr 1
17. R. Więckowski, Od nauczania łącznego do integracji, "Życie Szkoły" R 1977, nr 5
18. T. Wróbel, Treści kształcenia jako czynnik integrujący pracę w klasie I. "Oświata i Wychowanie" R 1978, wkładka NURT, nr 1 /404/